

חברה ופוליטיקה בעולם הערבי בשנות החמישים

אברהם סלע

אלי פודה, החתירה להגמוניה בעולם הערבי: המאבק סביב ברית בגדאד, משרד הבטחון, ההוצאה לאור, תל-אביב 1996, 341 עמודים

ספרו של אלי פודה מתמקד בנסיגותיהן של מדינות המזרח התיכון, ובראשן עיראק, להתארגן באמצע שנות החמישים במסגרת בריתות אזוריות הקשורות במעצמות המערב, ובתגובה לנסיגות אלה מצד מדינות אחרות באזור, ובראשן מצרים. ספרו של פודה חשוב, שכן אף שכמה חוקרים ישראלים כבר פרסמו ספרים באנגלית בנושא היחסים הבין-ערביים בתקופות שונות, ספר זה הוא בין הבודדים שתורגמו לעברית, והוא עוסק באחת התקופות הסוערות והמרתקות בתולדות האזור בעת החדשה.

שאלת ארגון המזרח התיכון בכרית הגנה מערבית עמדה על סדר היום הפוליטי של מדינות האזור למן סיומה של מלחמת העולם השנייה; היא התעוררה על רקע מאמצי של בריטניה לשמור על נכסיה האסטרטגיים ועל מעמדה הדומיננטי באזור, ובכלל זה על זכויות השימוש בכסיסים צבאיים בעת מלחמה. אינטרסים אלה היו מעוגנים בכריתות שחתמה עם עיראק, עם מצרים ועם ירדן, והיא חתרה לחדשן במסגרת הסכמי הגנה דו-צדדיים חדשים - מתוך נכונות לשלב בהם היענות לתביעתם הגוברת של חוגים לאומיים עממיים ושל אליטות שליטות לעצמאות מלאה ולפינוי הכוחות הזרים מארצות ערב.

בריטניה תירצה את מאמצי בצורך להגן על האזור מפני מתקפה סובייטית וחרירה קומוניסטית - תירוץ שהוצדק לכאורה בסוף שנות הארבעים לנוכח התחדדות המאבק הגלובלי בין הגוש הסובייטי לבין מדינות המערב ('המלחמה הקרה'). הלחצים שהפעילה ברית-המועצות לאחר המלחמה על שכנותיה הדרומיות - איראן, תורכיה ויוון - הובילו למעורבות גוברת והולכת של ארצות-הברית בהגנת המזרח התיכון מתוך תיאום עם בריטניה, זאת על יסוד 'דוקטרינת טרומן' מאפריל 1947, שהציעה סיוע צבאי וכלכלי למדינות שביקשו זאת לנוכח האיום הסובייטי. ואמנם, החל ב-1950 השתלבה ארצות-הברית כמידה חלקית במאמצי בריטניה להקים ארגון הגנה אזורי של מדינות מזרח-תיכוניות, למרות חילוקי דעות שהתגלעו בין שתי המעצמות ולמרות העדפותיהן השונות.

התקופה שבה עוסק הספר עמדה כסימן ירידת מעמדה ההגמוני של בריטניה באזור,

הגם שקברניטיה, ולא כל שכן האליטות השליטות כמזרח התיכון, היו רחוקים מלהכיר במגמה זו. הרוח האימפריאליסטית הוסיפה לנשב באזור בדמות מערכת לחצים ופיתויים שהפעילו מעצמות המערב על מדינות במזרח התיכון בניסיון לשכנען להשתתף בתוכניות ההגנה הבין-לאומיות שלהן נגד ברית-המועצות. ואולם, מרבית המדינות האלה, ובראשן מצרים, ראו באיום הסובייטי עניין רחוק ובלתי מוחשי בהשוואה לאיום המירי שנשקף להן מישראל. אין להתפלא אפוא שכאותה תקופה סברו ערבים רבים שתוכניות ההגנה של בריטניה ושל ארצות-הכרית נועדו להנציח את מקומה של ישראל במרחב הערבי ולשרת אינטרסים ישראליים. ואכן, הספר חושף את האטימות שהפגינו מעצמות המערב, ובראשן בריטניה, בכל הנוגע לנושא זה ואת חוסר רצונן להכין את האילוצים והצרכים שהנחו את השליטים המקומיים באזור - דבר שלעתים העמיד את אלה האחרונים כמצבים בלתי נסבלים. שיאם של האטימות ושל היעדר חוש המציאות שהפגין הממשל הבריטי התבטא בהחלטתו לצאת למבצע צבאי להפלת נאצר בשיתוף פעולה עם צרפת וישראל ובהמשך, מאמציו לבסס את מנהיגות עיראק בעולם הערבי.

מאמציה של בריטניה להקים ארגון הגנה אזורי גררו תגובת נגד חריפה מצד חוגים לאומיים בארצות ערב, ועוררו במלוא חריפותה את היריבות ששררה בין עיראק למצרים לנוכח מאבקן על הנהגת גוש המדינות הערביות החברות בליגה הערבית. מלכתחילה היה זה מאבק כוחני בין מרכזים פוליטיים, שלוהו במאבק אידאולוגי הולך ומחריף בין שתי תפיסות עולם מנוגדות. האחת, שאותה ייצגו השליטים ההאשמים בעיראק ובירדן, ביטאה מפגש אינטרסים עם בריטניה ונכונות לקבל את הצעותיה, בהיותן ערוכה להמשך שלטונם ולשמירה על מעמדם. השנייה, שאותה ייצגו שליטי מצרים, לא שללה את המשך ההישענות על המערב, אך חתרה להשגת עצמאות מלאה ולשימור הסדר האזורי הבין-ערבי, שהתבסס על אמנת הליגה הערבית והבטיח את מעמדה הבכיר של מצרים.

מאמצי הבריטים להביא לחידוש החוזים עם מצרים ועיראק הסתיימו ככישלון צורב מבחינתם, אך לא פחות מכך מבחינת האליטות המקומיות שהעניקו את תמיכתן והסכמתן לכך. כישלון זה היה משמעותי במיוחד משום שמצרים ועיראק נאלצו לבטל כמעט מיד את ההסכמים שעליהם חתמו עם בריטניה כתחליף לחוזים הקיימים עמה (הסכם צדקי-בווין מאוקטובר 1946 והסכם פורטסמות' מינואר 1948). בשני המקרים ביטא כשלון ההסכמים החדשים את חולשת המדינה ומוסדותיה לעומת עוצמתם הציבורית של גופי האופוזיציה. אלה האחרונים, למרות ההבדלים המעמדיים והאידאולוגיים ביניהם, ניצלו כל הזדמנות כדי לתקוף את המשטר ולערער על הלגיטימיות שלו בטענה שהוא נעדר פטריוטיזם ופוגע בלאומיות הערבית.

המאבק האידאולוגי סביב הקשר עם המערב וסביב טיכם של היחסים בין מדינות ערב לבין עצמן החריף במקביל לצמיחתו של דור חדש, שבגר בין שתי מלחמות העולם. בני הדור הזה עוצבו על רקע חוויית המאבק הלאומי לשחרור מעול השלטון הזר

ועל רקע התגבשות הדוקטרינה של הלאומיות הערבית. עיקר ייחורם היה השתייכותם לרובר חברתי-כלכלי נמוך יחסית לזה שאליו השתייכו בני האליטה המסורתית - דבר שהוליד נטייה לרדיקליזם פוליטי וחברתי. לעומת שכבת הנכבדים, ששאבה את כוחה מעמדות כוח מסורתיות במנהל הדתי והשלטוני, מבעלות על קרקעות ומשליטה בחיי המסחר, בני הדור הצעיר באו ברובם המכריע מערי השדה או מהכפר והיו תוצר מובהק של המודרניזציה: עירוניים, חסרי רכוש קרקעי וחורוי ציפייה לגמול כלכלי וחברתי על ההשכלה שרכשו. נטייתם של בני דור זה לרדיקליזם לאומי וחברתי באה אפוא כקריאת תיגר על הסדרים הפוליטיים והחברתיים בארצותיהם. המאבק לשחרור לאומי יצר דימוי של זהות בין השלטון הזר לבין האליטות השליטות, שעושרן, אורח חייהן וקשריהן עם הזרים היו מקור לניכור תרבותי וחברתי מצד בני מעמד הביניים החדש.

כמבוא לספרו מסביר פודה כי החליט לנקוט גישה נרטיבית ולהתמקד באיבה האישית ששררה בין שליטה החדש של מצרים, עבר אל-נאצר, לבין האיש החזק כמשטר ההאשמי בעיראק, נורי אל-סעיד. פודה סבור כי שורשו של המאבק שהתנהל בין מצרים לעיראק סביב ברית בגדד היה נעוץ בפער בין הדררות שייצגו שני האישים, ולא כמבנה המערכת של האזור או כמעורבות המעצמות. הספר אכן משכנע בטענתו שהתפתחויות מקומיות ואזוריות - ולא גלובליות - הן שהיו הגורם המכריע בעיצוב יחסי החוץ של מדינות ערב כפי שכאו לידי ביטוי בפרשת ברית בגדד. דווקא משום כך הוא מחמיץ הזדמנות להציג הסבר מבני משכנע ליחסי הגומלין הקיימים בין תנאים חברתיים-כלכליים לבין התארגנות פוליטית, אידאולוגיה ומדיניות חוץ. פודה שב ומזכיר את דעת-הקהל כגורם שהגביל את חופש ההחלטה של המדינאים הערבים בכל הנוגע להצטרפות לברית הקשורה כמערכ. לטענתו, גם כשמדינאים אלה, ובכללם נורי סעיד, חשו מאוימים לנוכח מדיניותו של נאצר, הם לא העזו לחרוג מקו התמיכה הבלתי-מסויגת בו מתוך ש'נאלצו להענות לדעת הקהל'. ואולם, טענה זו כשלעצמה אינה מסבירה את התופעה של נקיטת עמדה אנטי-בריטית כמשטרים פרו-מערכיים מובהקים, את חוסר האונים המופגן של מדינאים ערבים ואת חששותיהם מפני תגובה ציבורית עוינת בעקבות הצטרפות לברית עם המערב.

כאמור, פודה מסביר את המאבק הבין-ערכי בפער בין יחידות דוריות, שאותן מייצגים נורי סעיד ונאצר (עמ' 47), ומאפיין את זה האחרון כנציגה של קבוצה דורית בעלת נטייה לרדיקליזם. פרט לאמירה זו מקדיש הספר מקום מועט בלבד לבחינת הזירה הפנימית במדינות ערב כתקופה הנדונה בכל הנוגע ליציבות המשטר, לפעילות האופוזיציה ולדעת-הקהל, ולבחינת קשרי הגומלין שבינה לבין מדיניות החוץ של אותן מדינות - אף שמרכיבים אלה נזכרים מעת לעת לאורך הספר. זאת ועוד, אף שהספר עוסק במאבק על הגמוניה בעולם הערכי, אין בו כמעט מאמץ להסביר את האינטרסים והמטרות הלאומיות של כל אחד מן השחקנים המרכזיים בזירה זו, אם כי הוא שב ומזכיר את חששות המשטר הנאצרי מבידוד אזורי. הגמוניה לשם מה? מה דמותה ומה גבולותיה, וכאילו אמצעים היא תושג? תשובות לשאלות אלו נחוצות במיוחד לנוכח

טענתו המסכמת של המחבר, ולפיה המאבק סביב ברית בגרד שיקף את היריבות והתחרות ששררו בין מצרים לעיראק עוד משנות הארבעים (עמ' 244-245). משתמע מכך שהמאבק לא נבע רק - או בעיקר - מיריבות אישית בין נאצר לסעיד, אלא היה גם תוצר של סביבתם ושל התנאים הייחודיים במדינות שבראשן עמדו.

משום כך יש להטיל ספק בנכונות שהביע נאצר באוזני בני שיחו הבריטים והאמריקנים לפני מבצע סואץ, כשטען כי יפעל להקמת גוש ערבי בהנהגת מצרים, שיכרות ברית עם המערב לאחר כמה שנים שבהן תגובש דעת-קהל אוהדת בעניין זה ויסייג פיגוי הכוחות הבריטיים מאזור התעלה. נאצר נקט טקטיקה של השהיה והטעיה כששב והבהיר לבני שיחו האמריקנים והבריטים כי הוא מוכן להגיע להבנה עם מעצמות המערב על יסוד הקפאת ברית בגרד בלא שיבהיר על מה הוא מוכן לוותר למען הבנה זו. למעשה המשיך נאצר להיות אויב מושבע של ברית בגרד, ואם הביע נכונות לפשרה, עשה זאת לכל היותר במסגרת הטקטיקה שנקט. בשנים הבאות התבררה גישתו של נאצר לברית בגרד כעמדה המבוססת על תפיסה אידאליסטית של מזרח תיכון לאומי ערבי, שלא קיימות בו לא ישראל ולא נוכחות או השפעה מערבית - מזרח תיכון שבו מצרים היא הקובעת את נורמות ההתנהגות של מדינות ערב האחרות בתחום מדיניות החוץ בשם עיקרון כפייתי של סולידריות ערבית. בשם אותו עיקרון היה נאצר עתיד להפר את הסדר האזורי שנקבע באמנת הליגה הערבית, דבר שערער את יכולת פעולתו של ארגון זה.

גם אם התכוון נאצר באמת ובתמים להגיע להבנה עם המערב בנושא ברית בגרד, לא ברור עד כמה היתה אופציה כזאת אפשרית מבחינתו. גישה המבקשת הסבר להתנהגותו של נאצר בתנאים פוליטיים מקומיים ואזוריים היתה עשויה להעלות ספקות באשר לסבירותה של מדיניות כזאת - שהרי קבוצת ההתייחסות החברתית-פוליטית שממנה באו חברי כת 'הקצינים החופשיים' וקהילת היעד ('constituency') שלהם הן שהכתיבו את כיוון פעולתו של המשטר. כפי שציין מאוחר יותר מוחמד חסנין הייכל, נאצר היה נציג אותנטי של רצון העמים הערביים, ולעומתו ייצגו השליטים ההאשמים זרם היסטורי הפוך, שמרני ובלתי-רלוונטי למציאות החברתית והפוליטית של העולם הערבי באותן השנים.¹ פודה מצטט מתוך הסכמה את דברי וטיקוטיס, שהגדיר את נאצר כ'תוצר לוואי של המלחמה הקרה', אף שלפי גישתו שלו בדבר 'היחידה הדורית' היה נאצר תוצר של תנאים סוציו-פוליטיים שאפיינו דווקא את התקופה שקדמה למלחמה הקרה.

הספר מגיש לקורא פרק בהיסטוריה הדיפלומטית של המזרח התיכון, הערוך במתכונת הקלאסית של דיון כרמת קובעי המדיניות תוך כדי התייחסות לאילוצים אזוריים וגלובליים בעיקר. כתיבת היסטוריה דיפלומטית היא לגיטימית כשלעצמה, אך היות שספרו של פודה עוסק במזרח התיכון של אמצע שנות החמישים - אזור בעל

1. מוחמד חסנין הייכל, אל עקר אלנפסיה אלתי תחכם אלשרק אלאוסט, קהיר 1958, עמ' 21-61, 103-

גבולות מדיניים חרידים, תרבות פוליטית משותפת ותנועות וארגונים פוליטיים חוצי-לאום - מורגש בו מאוד חסרונו של ריון בהיבטים הפנימיים-אזוריים, שהיו, גם לפי מסקנתו של פודה עצמו, מכריעים בעיצוב התנהגותם של המשטרים בנסיכות הנדונות. פודה שב ומצביע על האילוצים הפנימיים ועל השפעתם העצומה של שידורי התעמולה של רדיו 'צוות אל-ערב' ששודרו מקהיר לעמי ארצות 'הסהר הפורה', או על השפעתן של פעולות חתרנות והסתה של אישים מצדים וסעודים שנועדו להניא את סוריה וירדן מלהצטרף לברית בגדד. דווקא משום כך ראוי היה להסביר את ההצלחה שלה זכה נאצר בארצות 'הסהר הפורה' במאבקו נגד הצטרפותן של מדינות נוספות לברית בגדד ואת הקשרים שקיים עם גורמי האופוזיציה במדינות אלו. השימוש בכיטוי 'דעת-קהל' לתיאור הנטיות בארצות אלו הוא שימוש בכיטוי מצמצם לתיאור חברה פוליטית תוססת, חדרות אידאולוגיה רדיקלית לאומית, חברתית ודתית, שהונהגה בידי תנועות ומפלגות עממיות, רבות מהן חוץ-פרלמנטריות וחוצות-לאום, שביקשו לערער את יסודות המשטר הקיים ולרשת אותו. תנועות אלה הן שסיכנו את משטריהם של ההאשמים בעיראק, של שמעון בלבנון ושל האריסטוקרטיה הדמשקאית והחלבית בסוריה. בלא נוכחותה ופעילותה האינטנסיבית של האופוזיציה במדינות אלו ספק אם היה עולה בידי נאצר להשפיע השפעה כה עמוקה על התנהגות ממשלותיהן. פודה צודק בטענתו שעסקת הנשק הצ'כית-מצרית וועידת באנדונג הזניקו את מעמרו של נאצר בעולם הערבי לדרגת גיבור לאומי. ואולם, חשיבותם של אירועים אלה עשויה היתה להישאר שולית אילולא הפכו אותם גורמי אופוזיציה ערביים מקומיים קרדום לחפור בו ומכשיר בשירות האינטרסים שלהם מבית, מסיבות שלא היו בהכרח מעניינו של נאצר. במילים אחרות, הסכסוך המצר-עיראקי סביב ברית בגדד העניק משמעות רעיונית - שנוסחה במונחים לאומיים כל-ערביים - לאנטגוניזם ששרר בין חברה למדינה במדינות 'הסהר הפורה' בשנים הנדונות.

דיון מעמיק באופי האופוזיציה במדינות 'הסהר הפורה', בתכניה וסמליה הרעיוניים, ביעדיה הפוליטיים וביחסי הגומלין בינה לבין המשטר עשוי היה לספק הסבר משכנע יותר לדפוס ההתנהגות של האליטות השליטות במדינות אלה. גישה כזאת היתה מסבירה, למשל, את מלוא משמעות הטענה שלעיראק היה חשוב להדגיש את מחויבותה לבעיית פלסטין כדי להכשיל את נסיונותיה של מצרים להאשימה בכך שכרית בגדד משרתת את ישראל. היעדרו של הסבר חברתי-תרבותי מעמיק מורגש במיוחד בדיון הנוגע לירדן, שבו מפרט המחבר את תפקידם של הציבור, המפלגות והשרים בממשלה כמניעת הצטרפותה של ירדן לברית בגדד (ולעומת זאת סוקר בחטף את אירועי אפריל 1957, שבמהלכם, מעבר לריכוזי נסיון ההפיכה ולהדחת ממשלת נאבולסי, הוצאו המפלגות אל מחוץ לחוק לאחר פרק זמן של הפגנות ומהומות של אזרחים). נכון הוא שהציבור הפלסטיני בירדן גילה עוינות רבה במיוחד כלפי ההגמוניה של המערב, ונכון גם שעוינות זו מסבירה את חריפותן של ההפגנות ושל המהומות הדמים שפרצו בתגובה לכיפורים שערכו בירדן נשיא תורכיה ג'לאל ביאר וראש המטכ"ל הבריטי טמפלר -

ביקורים שהתפרשו כניסיון להביא לצירוף ירדן לברית בגדד. ואולם, אף שמהומות אלו לובו בפעולות חתרנות והסתה מצד סוכנים מצרים וסעודים בירדן, יש להדגיש כי דחיית המערב היתה ביסודה משותפת לפלסטינים ולצ'יכור הפוליטי בסוריה ובעיראק. 'שקיעתו של המערב במזרח התיכון', כמאמרו של אלברט חוראני,² לא היתה רק תוצאה של סיום העידן הקולוניאלי ותבוסת הערבים במלחמת 1948. היא שיקפה בעיקר את שקיעתן וסילוקן של האליטות המסורתיות, שהיו לבי-לבו של המאחז המערבי כאזור, ואת עליית כוחן של קבוצות פוליטיות חדשות בעלות סדר יום רדיקלי. כפרספקטיבה היסטורית ברור שבירת בגדד לא רק שלא סייעה למשטר ההאשמי, אלא אף הזיקה לו והאיצה את התערערות מעמדה של משפחת המלוכה, שנתמכה בידי האוליגרכיה של קציני צבא לשעבר, בידי האליטה הכלכלית וכידי מדינאים ששירתו את המשטר כנאמנות מאז הקמתו. אולם דומה שערעור יציבותו של המשטר (פודה טוען שבסוף 1956 נראה קצו קרוב) נבע פחות מן הידיבות ששררה בין עיראק למצרים על רקע ברית בגדד ויותר מחולשות מבניות שלו ומהשינוי החברתי והרעיוני שחל בקרב מעמד הביניים החדש בעיראק. בסופו של דבר, לאחר הפסקה ממושכת שהחלה במרד האנטי-בריטי של 1941, שב נציגו המובהק של מעמד זה - הצבא - והתערב בפוליטיקה, בהנחיתו מכת מוות על המשטר ביולי 1958.

.2 A. Hourani, 'The Decline of the West in the Middle East', *International Affairs*, Pt. I, vol. 29, no. 1 (April 1953), pp. 22-42; pt. II, vol. 29, no. 2 (August 1953), pp. 156-183